

DILEMMAETS ÅBENBARINGER OG DET ONDE

Kan dilemmasituationen bidrage til at afdække
 'det ondes funktion' i industrisamfundet
 og måske være ubevidst ressource
 i fremtidens kommunikationssamfund?

Jens Berthelsen

På tærsklen til en ny tid stilles vi over for krav om omstilling til nye måder at fungere på i arbejds- og privatliv. Vi stilles ofte i dilemma mellem at opnå nye goder og svigte vore idealer – eller at sakke bagud.

I artiklen præsenteres en model for personlig udvikling og ændring gennem dilemmasituationer. I stedet for kun at være en ubehagelig konflikt kan dilemmaet opfattes som udfordring og en genvej til skift i tilgange – approaches, diskurser, paradigmer.

Det onde opfattes i artiklen som en samfundsskabt konstruktion og tilpasningsmekanisme til den industrielle produktion. Det uacceptable og utilladelige er blevet defineret som det onde og derfor blevet benægtet og fortrængt. Ved kulturskift kan det vise sig, at mennesker i dilemmaets afmagtssituation kan møde og udnytte 'det onde' i form af de fortrængte ressourcer og herigennem frigøre sig fra dualismens enten-eller og nærme sig et mere rummeligt både-og.

I mere end en menneskealder har psykologien søgt at afgrænse sig fra andre vidensområder ved at beskæftige sig med mennesket som et selvstændigt, unikt individ. Vægten har enten ligget på det konstitutionelle – menneskets natur – eller på det funktionelle – udviklingen af menneskets personlighed.

Selv om der især inden for socialpsykologien, virksomhedsteorien og systemteorien har været tiltag til at opfatte mennesket i samspil med sine omgivelser, er psykologien stadig gennemgående præget af udgangspunkt i det enkelte individ.

Denne artikel søger at flytte udgangspunktet fra det enkelte individ til samfundsformen. Det enkelte menneskes relativt store autonomi i dagligdagen berettiger naturligvis til opmærksomhed, men det synes glemmt, at grundbetingelserne for psykologien angår samfundets reproduktion, altså

udviklingen af næste generation med henblik på *tilpasning til samfundets produktion*.

I denne drejning af perspektivet ses 'det onde' som et samfundsskabt begreb, der har tjent udviklingen af de vestlige industrisamfund. Det onde er blevet indbygget i mennesket som en selvreguleringsmekanisme, der har tjent tilpasning af den enkelte til industrikulturen.

Dualismens måde at strukturere omverdenen på gennem opsplitning i enten-eller; godt og dårligt har gennem tiderne og i stadig større grad fået indflydelse på begrebsdannelse hos det enkelte individ. Vor tænkning og grundindstillinger til omverdenen og os selv er blevet præget af adskillelsen i uforenelige modsætninger. Forenklingen bevirker at vi ofte er nødt til at vælge side uden at beskrive modsætningen. Vi er opdraget til at skulle forstå og opfatter derfor konflikter og dilemmaer som noget farligt, vi skal undgå.

'Det onde' som konstruktion

'Det onde' har vist sig at have været en ganske praktisk opfindelse.

Hvis vi ikke havde haft 'det onde', ville vi ikke vide hvad vi skulle holde os væk fra og vi ville ikke kunne finde den rette vej. 'Det onde' gør valget let for os. Vi ved hvad vi bør gøre, og det der leder os i fristelse må forsages.

'Det onde' som begreb er udtryk for samfundstabu. Det er det forkastede og fortrængte som frastøder os og fylder os med ubehag – jo kraftigere, jo nærmere vi kommer det.

Når vi søger efter hvor 'det onde' som begreb stammer fra må vi helt tilbage til verdens skabelse – altså den vestlige verdens. Overrøbet fordriver de enfoldige mennesker fra lykkeland, det godt nok ret kedsommelige paradis, som mennesket i industrialiseringens armod kan få lov at drømme om og længes efter. Men lykken i form af harmoni, ro og renhed er måske ret uinteressant. Det er snarere lykken at have magt til at definere hvad *det onde* er. Det er det onde der har kraften til at bevæge mennesker. Lykken er blot det utopiske mål.

'Korset og sværdet' har ofte besiddet definitionsmagten. I middelalderen var det de kristne korsriddere som bekæmpede de onde, vantro. For med ondt skal ondt fordrives. Der var en kolossal energi i ondskaben. Jo mere ondt man opfandt, jo mere energi.

'De der ikke er med os, er imod os', definerer Amerikas præsident. Vorherres eget land får også energi fra det onde. USA's fjender skaber sammenhold og produktion: Nazisterne, Japanerne i Stillehavet, Chile, Koreakrigen, Vietnamkrigen. Kommunismen holdt som fjendebillede indtil Sovjetstaten kollapsede. Det var i en periode efter 1989 vanskeligt at finde overbevisende nye fjendebilleder: Libyen, Iran, Irak, Cuba, Serbien, Afghanistan blev forsøgt, da man endelig ved en i verdensmålestok mindre

betydelig kriminel handling 11. september 2001 fik ideen til et mere raffineret fjendebillede: den usynlig fjende – det onde kan være overalt.

Terror har gennem tiderne optrådt sporadisk, ofte i form af frihedsbevægelser – og mest i Sydamerika. Til trods for mediernes formidling er terroren snarere mindsket end øget i gennem de sidste hundrede år. Den er også i dag ubetydelig i forhold til de krigshandlinger som sker verden over (Øberg, 2003).

I den nye udlægning af terrorisme som fjendebillede anes retfærdiggørelse af den kristne kapitalismes globaliseringsbestrebelselser og vel også i den stadig tydeligere tendens til at gøre tredje verdens muslimske kulturer til ‘undermenneskelige’ – en uhyggelig association til Hitlers Jødeforfølgelser.

Det er vigtigt at skelne mellem onde handlinger og ‘det onde’ som konstruktion. Det er det sidste denne artikel har lagt til grund for at illustrere nogle af de problematiske påvirkninger mennesker udsættes for¹. Det kan være vanskeligt at forstå hvad det vi har lært at fornægte rummer og på hvilken måde det styrer vort liv. Men nogle af de samfundsmæssige kræfter som vækker vor angst og som vi frastødes af kan gennemskues når man i dilemmasituationer bliver nødsaget til at frigøre sig fra vanetænkning for at søge nye veje. For dilemmasituationen synes at rumme muligheder for erkendelse og nytænkning, der samtidig kan medføre forståelse for indstillinger, man før uvilkårligt har taget afstand fra (Berthelsen, 2000). Vi kan muligvis få en kanal til det kollektivt ubevidste ved at gennemleve dilemmasituationer. Ved at lære det onde at kende får vi bedre mulighed for at gennemskue og forholde os til det!

Splitting

Lad os antage,

- at ‘nogen’ har bedre muligheder for at definere hvad der er godt og ondt end andre,
- at et samspil af sådanne kræfter kan udmøntes i et samfunds fremherskende ideologi og paradigmer.
- at samfundsmoralen er medbestemmende for om det lykkes at udvikle samfundet i en bestemt retning.

Ud fra disse antagelser er det principielle spørgsmål i denne artikel derfor:

Kan der være en sammenhæng mellem den vestlige verdens materielle rigdom, den industrielle udvikling og den ideologiske overbygning?

1 Peter Thielst (1993) ser tilsvarende ‘det onde’ som samfundsskabt konstruktion.

Vi kan i Japan og andre asiatiske lande se konfucianismens hierarkisering af menneskelige relationer, ledelsens guddommelighed, den særlige 'familiemæssige' virksomhedskultur og indstilling til arbejdet i nært samspil. Kan vi på lignende vis i den vestlige verden se den ideologiske opsplitning i godt og ondt som drivkraft i produktionen? For behovet for materielle goder er vel næppe tilstrækkeligt til at forklare arbejderens motivation for at udføre godt arbejde.²

Som tidligere bemærket synes dualismens måde at strukturere omverdenen på gennem opsplitning i bl.a. enten-eller; godt-dårligt gennem tiderne i stigende grad at have fået indflydelse på begrebsdannelse hos det enkelte individ.³ Det er blandt andet sket gennem længere skoling og uddannelse og øget mediepåvirkning.

Mere upåagtet er det, at dualismen også har en styrings- og kontrolfunktion over samfundets medlemmer. Tilsyneladende får mennesket gennem dualismen en mulighed for valg mellem enten-eller. Men ofte er der ikke tale om et reelt valg, idet samfundsværdier er lagt ind i valgmuligheden: 'enten' det gode, fornuftige, rigtige og belønnende og 'eller' det dårlige, dumme, forkerte og straffende.

Så længe der er tale om et ydre valg, vil konflikten muligvis kunne løses ved snilde og fornuftig problemløsning. Værre er det, når *det gode er det vi rækker ud efter og det onde er i os selv* – altså når det rigtige er det vi har lært at stræbe efter og det, som andre gør, mens det forkerte er vore egne interesser og lyster. Så er vi fanget i et dilemma.

Vi må lære at leve med 'splittet' i os selv eller bestandig kæmpe med at holde 'det onde' væk. Vi må søge at glemme, overse eller forklæde det uacceptable. Vi må søge at holde samvittigheden ren og holde lysterne væk.⁴

I de sidste mere end 200 års stadig fremadskridende industrialisering har dualismen og den mekaniske tænkning været hensigtsmæssig for den økonomiske, materielle og teknologiske udvikling af det moderne samfund.⁵ Logikken og matematikken er blevet udviklet som forbillede for menneskets tænkning og adfærd. Positivismen er udviklet som den vestlige verdens måde at begrunde det uforståelige eller at benægte dets eksistens. Empirismen søger at gøre alt måleligt. Verden bliver forstået gennem en opdeling i modsætninger, og sammenhænge bliver forstået som kausaliteter.

2 Max Weber (1972) har på et tidligt tidspunkt argumenteret for sammenhæng mellem europæisk protestantisme og kapitalismens ånd.

3 Melanie Klein (1973) udvikler – ud fra Freuds 'dødsdrift' – en teori om 'splitting' mellem godt og ondt som opstår gennem barnets tidligste opdragelse, symboliseret ved moderens gode og onde bryst.

4 Freud (1966) mener i 'Kulturens byrde' at industrisamfundets menneske i stadig højere grad må undertrykke sin libidoenergi, og derved miste livsglæde og kreativitet som stammer fra sublimering.

5 Peter Tielst (1993 og 2001) ser opdeling i modsætninger som et forsøg på at få orden og holde styr på omverdenen og ser magtfulde grupper som normsættere.

Det uklare og uforståelige blev enten afvist som følelser og overtro eller erklæret ikke-eksisterende.

I dag, hvor vi står over for et paradigmeskift i anskuelser og metoder, er det lettere at gennemskue at dualismen kan have haft en væsentlig funktion i at tilpasse mennesket til industrisamfundets krav, ud fra billedet af at samfundet opfattedes som en maskine hvor hver havde en plads og en funktion at udfylde. Menneskesynet har været mekanisk og tilpassende. Mennesket opfattedes som en maskindel i den materielle produktion og den analoge udvikling af bureaukratiet. Det er denne tankegang Chaplin har fulgt ved fremstillingen af industriarbejderne i sin samfundskritiske satirefilm 'Moderne Tider'.

Faren ved at opdele og forenkle ...

Mennesket som tilbringer sit liv med at udføre simple operationer bliver almindeligvis så dumt og uvidende som det er muligt for en menneskelig skabning at blive.

Adam Smith (1776): *The Wealth of Nations* (I: Sennett, 1998)

Reduktion af menneskeligt følelsesliv forekommer at have været en af ideologiens hovedopgaver. Dogmer omkring 'ro, renlighed og regelmæssighed' – lydighed og tilpasning må forstås ud fra ønsket om driftsafkald til fordel for et robotmenneske, der kunne fungere som maskindel⁶. De psykologiske teorier fra industrialiseringens centrale faser lægger tilsvarende vægt på menneskelige enkeltfunktioner og mekaniske stimulus-respons sammenhænge. Freuds dynamiske opdeling af mennesket i drifterne (som må fortrænges), den vejledende samfundssamvittighed og det administrerende 'jeg', som skal holde mennesket til ilden udtrykker på genial vis industrimenneskets klemme. Det er i øvrigt ganske tankevækkende, at Freuds analyse af industrisamfundet slog igennem til østrigske burgøjsermadamer (der reagerede med bl.a. hysteriske lammelser og seksuelle fortrængninger) i næsten et helt århundrede blev vejledning for hvordan mennesker kunne formes til rationelt og samvittighedsfuldt arbejde og behandles for skaderne af driftsafkald.

Det jeg indtil nu har villet belyse er antagelsen om, at opsplittelsen i det gode og det onde tjener samfundets magtstrukturer og at industrialismen har tydeliggjort at 'det gode' er de interesser det almindelige menneske må underlægge sig, og 'det onde' er individets mere selviske interesser og umiddelbare impulser. Det kaldes socialisering.

6 Bauer og Borg (1976) har på et tidligt tidspunkt afdækket skolens skjulte disciplinering til industriarbejdet. Sabroe (1998) har samme forståelse.

Ideologien synes at have vist sin effektivitet gennem den materielle og økonomiske udvikling, som er sket i den vestlige verden i løbet af de sidste to hundrede år.

Nye tider

Problemet opstår imidlertid når produktionen ændres og mennesket skal varetage andre funktioner, end de er skolet til. Denne problematik er blevet stadig mere akut i det sidste halve århundrede med omskoling af den voksne generation og kulturel frisættelse af den nye generation.

Nye arbejdsværdier:

INDUSTRI-SAMFUND	KOMMUNIKATIONS SAMFUND
regelstyring	rammestyring
scientific management	human resource
kvalifikationer	kompetencer
hierarkisk tilpasning	networking
mekanisk forståelse	intuitiv forståelse
sekventielt arbejde	simultant arbejde

Efter anden verdenskrig har maskiner overtaget stadig flere af industri-menneskets funktioner. Menneskelige ressourcer ønskes i stigende grad udnyttet på anden vis i produktionen.

De manuelle arbejdsfunktioner bliver automatiserede eller overtaget af robotter. Det var i stigende grad medarbejdernes selvstændige tankevirksomhed og senere også mere personlige egenskaber som social kompetence, der blev brug for. I løbet af halvfjerdserne og firserne bliver Human Resource Management og Personal Development også offentlige virksomheders personalepolitik. Nye produktionsformer og markedsorientering medførte krav om at ansatte kunne flyttes og skifte arbejdsopgaver. Arbejderen, ekspedienten og kontorassistenten skulle vise konduite og finde utraditionelle løsninger.

I 1968 kom industrialismens hierarkiske, enstrengede menneskesyn på prøve gennem en humanistisk modkultur, hvor individet blev sat i centrum. Den officielle driftscensur blev nedlagt og seksualiteten o.m.a. forbudte tanker frigjort.

Men måske var der ikke tale om en reel frigørelse fra dualismen, men et skift til dens modpol⁷:

7 Denne ide har jeg forfægtet i Berthelsen (2001): Kulturens nye ansigter.

- fra forstand til følelse
- fra virkelighed til oplevelse
- fra objektivisering til subjektivisering

Det var også på den tid at dilemmaerne blev tydelige i og med de mange valg den enkelte blev nødt til at træffe i forhold til sin fortid, opdragelse og sandhedsværdier.

Opbrud og paradigmeskift til videns- og kommunikationsfundets nye produktionsformer stiller mennesket i en række personlige valg og dilemmaer (f.eks. mellem det gamle og det nye og mellem pligten og lysten). Noget af det, der tidligere var ondt er ikke ondt mere og viser sig måske at være en ressource. Dilemmaet kan gå hen og blive en ændringsstrategi for grænseoverskridende omstilling og nytænkning, som nye produktionsformer nødvendiggør.

Teorier om ændring

Hvad bevirker at enkeltindivider og mange mennesker samtidig i løbet af blot få år kan skifte indstillinger og handlemuligheder, som de troede fast forankrede i deres personlighed?

En række forskere inden for psykologi og pædagogik har givet bidrag til forståelsen af radikale ændringer af menneskets forståelsesrammer, der kan belyse erkendelsesprocesser, ny tænkning, kategorial omstrukturering, samt skift i tilgange til problemløsning og håndtering af hverdagsliv.

Læreproces-teorier om forstærkning og udslukning kan forklare gradvise ændringer af forhåndsindstillinger, holdninger og vaner (Skinner, Watson m.fl.). Det sammen gælder teorier om *nærmeste udviklingszone* (Vigotsky, Engeström 1986), hvor mennesket ses udvikle sig i små ryk.

Gruppepåvirkninger (Lewin, 1947) kan forklare moderering af socialt bundne holdninger, men næppe dybere skift i overbevisninger, idet holdningsændringen er betinget af fortsat gruppeforankring (som f.eks. kan være tilfældet i religiøse bevægelser).

Den kognitive Dissonansteori (Festinger 1957) kommer et skridt videre idet oplevelsen af logiske modsætninger skaber en indre konflikt, som tvinger mennesket til et valg for at opnå harmoni.

Piaget (1970) angiver en væsensforskel mellem en glidende – assimilativ – tilpasning og en grænseoverskridende – *akkomodativ* – ændring i menneskets tilgang til omverdenen.

Bateson (1973) er inde på samme tankegang i sine fire læringsformer, hvor *læringsniveau 3* drejer sig om radikale omstruktureringer af opfattelsen hos individet og *læringsniveau 4* om radikal ændring af hele kulturen ved paradigmeskift. Selve ændringsprocessen er vagt beskrevet, men cirkler om *double-bind* situationen som vigtig låsning af ændringsprocessen –

på samme tid som det antydes at brydning af double-bind situationen kan være en forudsætning for radikal ændring (Bateson, 1962). En i denne sammenhæng interessant iagttagelse, da en double-bind er et dilemma.

Kurt Lewins (1947) teori om systemoverskridende læring sker i tre faser – *unfreezing-change-refreezing* – hvor gamle strukturer optøs og mister betydning i 1. fase, mens 2. fase er en søgende ændringsfase, der fører til ny opfattelse, som i 3. fase fastholdes og restrukturerer omverdensopfattelsen. Shein (1970) har videreudviklet Lewins systemændringsteori til en terapeutisk, personlighedsændrende teori og metode, hvor menneskets egen konflikt (dilemma) kommer til udtryk gennem tvivl, modstand og forsvar mod ændring. Scheins teori udmærker sig især ved at belyse de besværlige psykiske processer som mennesker må gennemleve for at aflære tidligere indlærte tilgange, vaner, holdninger for at blive fri til at modtage alternative tilgange og forståelser.

Lignende tankegange ligger til grund for den praktiske udformning af kriseterapi (Culberg 1993), hvor klienten må acceptere umuligheden af at vende tilbage til tidligere livssituation og opnå omstrukturering af selvopfattelsen gennem erkendelse og opdagelse af nye upåagtede muligheder. Det skal naturligvis også nævnes at hele den Hegelske dialektiske filosofi bygger på *springet* i opfattelse ('tese-antitese-syntese'; 'kvantitetens omslag til kvalitet'; 'revolution cfr. evolution' ...)

Opdagelsen af umulige muligheder

I min søgen efter teorier, der kunne forklare mere radikale spring i opfattelser og tilgange på grænsen til ændring af personligheden, synes jeg at de kendte lærings- og ændringsteorier kunne forklare dannelse af holdninger og vaner og nogle også ændring af opfattelser. Men jeg savnede en 'aha-oplevelse' som kunne give mig en dybere forståelse af hvordan jeg og mine jævnaldrende kunne gå ind i den omstillingsproces som et samfundsmæssigt paradigmeskift nødvendiggør, og som kunne forklare den tilsyneladende lethed hvormed den nye generation tilegnede sig nye arbejds- og samværskompetencer.

Gennem observation af menneskelige ændringsforløb kom jeg imidlertid på sporet af *dilemmasituationen som nøgle* til forståelse af nytænkning og radikale ændringer i tilgange til problemløsning, endda hele skift i værdigrundlag – svarende til hvad der skete for en hel generation efter 1968. På en række kurser med professionstræning observerede jeg, at mennesker, der befandt sig i en 'umulig' arbejdssituation, f.eks. stillet over for et problem de ikke havde forudsætninger eller mulighed for at løse, synes – uanset om de var alene eller sammen med andre – at reagere på nogenlunde samme måde i et nogenlunde ensartet forløb. Det tydede på at mennesker – i hvert fald i den vestlige kultur – synes at løse opgaver på særlige måder

når de var stillet over for opgaver, hvor de kørte fast og blev låst i situationer hvor de hverken kunne slippe opgaven eller komme videre.⁸ Situationen synes at rumme stor energi til at bakse med den umulige opgave. Det skete gang på gang at der, netop når man var ved at give op, kom nye og helt uventede ideer til løsning. De uventede ideer syntes at omstrukturere situationen, give nye erkendelser og nye perspektiver på gamle problemer og tilgange. Personen syntes at have flyttet sig til en anden position med mulighed for nye diskurser.

Forløbet syntes at være forskelligt fra almindelig kognitiv problemløsning med et mere systematisk forløb⁹, blandt andet ved de markante emotioner, der var knyttet til forløbet (irritation, afmagt, frigørelse, lykke, selvfølelse). Måske fordi problemet ikke kunne håndteres som objektivt uden for personen, men kun som et personligt, subjektivt problem.

Dette førte til antagelsen om at det var dilemmasituationer kursusedtagere var havnet i.

Dilemma

Dilemma betyder på græsk ‘dobbeltætning’: En figur, der opstiller muligheder, der indeholder og udelukker hinanden.

Dilemmaet kan betegnes som et umuligt valg – en knibe, man mere eller mindre er i stand til at mærke og gennemskue. En umulig situation fordi kendte veje er blokerede. Man føler sig fanget og der er ikke nogen vej ud.

Men dilemmaet kan rumme energi til at bane nye veje. Og det kan indebære muligheder for gennem søgen efter udveje at møde sider af sig selv og omgivelserne, der er ukendte og tvinge til stillingtagen ved opfattelser og værdier, man ikke tidligere har sat spørgsmålstejn ved.

Vi flygter fra dilemmaet fordi vi ikke kan rumme modsætninger. Vi er stillet over for et ‘enten-eller’. Når det ene er rigtigt, kan det modsatte ikke også være rigtigt har vi lært gennem vor dualistiske opdragelse. Det er praktisk i naturvidenskabelig, kognitiv, kausalitetstænkning, men ikke i humanistisk, intuitiv samspilstænkning.

Et væsentligt spørgsmål er, om ‘dilemmaet’ som begreb og metode kan fungere som ændringsformidler ved samfundsmæssigt paradigmeskift, hvor individet gennem omfortolkning skifter indstilling, tilgange og forståelser? Kan dilemmaet yderligere opfattes som berigende for mennesker, så de bliver i stand til at rumme både det gamle og det nye på en sådan måde

8 Situationen minder om Zeigarnik-effektens, hvor det uafsluttede synes at have en dragende og bindende kraft.

9 Sammenlignet med f.eks. Miles’ (1959) lærespiral med faserne: problem-planlægning-udførelse-evaluering.

de, at der bliver tale om et reelt valg for den enkelte, som et ægte demokrati jo indebærer? Og kan dilemmalæring bidrage til at udvikle en socialt-autonom personlighed hvor modsætningen mellem individ og system vendes til samspil?¹⁰ Vil det enkelte menneske kunne lære at se dilemmaet som en udfordring og ikke blot en trussel?

Sådanne spørgsmål har været baggrundshypoteser i mit arbejde med at undersøge og søge at forstå menneskelig adfærd og læreprocesser i dilemmasituationer.¹¹

Selv om udtrykket 'dilemma' først er dukket op i de senere års senmoderne sprogbrug er begrebet 'det umulige valg' kendt fra historiens store dramaer, fra de klassiske eventyr og mere komplekst i den moderne litteratur. Dilemmaet er kendt fra Kierkegaards eksistentielle valg¹² og fra psykologiens beskrivelse af at personlige temaer kan præge og holde mennesker optaget af indre valg hele livet igennem. Men også små dagligdags situationer kan rumme dilemmaer. Når vi går 'som katten om den varme grød', 'ikke kan se skoven for bare træer', når vi har valget mellem 'pest og kolera' eller måske ikke kan beslutte os til at vælge mellem to lige positive valg befinder vi os antagelig i dilemmasituationer. Måske er overskridende læring i dilemmasituationer en almindelig måde at flytte sig på?

Ordnung muss sein!

Dilemmaet er ikke et af mange onder, det er selve 'det onde'. *Chaos* er svælget, det tomme rum, det uvirkelige vi frygter som pesten. Vi føler vi går i opløsning og til grunde i kaos, mens *Cosmos*, verdensorden med fornuften og de sociale systemer giver os arbejdsro, overblik og kontrol med vort liv. Der er god grund til at sky dilemmaer.

Men på den anden side ... Det er jo på grænsen mellem orden og kaos at udvikling sker. Hvis man nu tør være i det værste – dilemmaet indtil der sker noget? Tør man være i 'en anden orden' – være i uvirkeligheden, kan det være at 'det onde' er begyndelsen til 'det gode', fordi 'det gode' forudsætter at man tør være i 'det onde'.

10 Udvikling fra den traditionsbundne personlighed via kerneselve til den socialt autonome personlighed har jeg søgt at give et bud på i Berthelsen (2001): Kulturens nye ansigter.

11 Jf. tidligere nævnte Ph.d. afhandling, hvor begrebsafklaring (kap.1-2) og forskningsmetoder (kap. 4) er fyldigt beskrevet.

12 tydeligt beskrevet i Kierkegaard (1994): *Enten-Eller*.

Model for dilemmaforløb

I mit undersøgelsesmateriale forekom særlige præg og træk ved gennemløb af dilemmasituationer. Nedenfor skal et typisk dilemmaforløb opstilles som model og gennemgås i faser.

- I første del af forløbet – *konfrontations- og opløsningsfasen* – er der tale om at dilemmaet internaliseres, sætter sig fast og binder situationen. Gradvist gives afkald på det vante.
- I anden del af forløbet – *ændrings og erkendelsesfasen* – foregår ændringen i en ukontrolleret afmægtig situation hvor gamle ressourcer svigtes og nye hentes ind. Det er her at det tidligere afviste og fornægtede kan vise sig at rumme nye og ukendte tilgange og medvirke til erkendelse og kreativitet der bryder gamle rammer.
- Forløbet afsluttes med en *omstrukturerings- og rekonstruktionsfase*, hvor den nye forståelse og tilgang konsolideres og stabiliseres og ‘verdensbilledet’ omstruktureres og afprøves i omverdenen.

Gennem observation, interview og selvbeskrivelse skal her tegnes et billede af typiske dilemmaforløb ud fra fænomenologisk beskrivelse af oplevelser og beretninger fra deltagere i undervisningsforløb.¹³

Dilemmaforløbet synes med variationer at være universelt – også uden for undervisningssituationer: i individer, i grupper, i kulturer iværksat på ydre eller indre foranledning.

Selv om der synes at være en indre dynamik i dilemmasituationen er det ikke altid et fuldført forløb gennemføres. Der er mulighed for undervejs at forlade eller blive hængende i en af dilemmasituationens faser.

Dilemmasituationens typiske udviklingstrin vil blive nævnt en for en. I et forsøg på at afklare ‘det ondes’ funktion vil vendepunktet – afmagtssituationen blive beskrevet mere fyldigt end de øvrige trin. En mere nuanceret fænomenologisk beskrivelse fremstilles i Berthelsen (2001, p. 97-258)

Case

En gruppe, der søgte at være venlige og imødekommende over for hinanden, oplevede at være havnet i hvad de selv kaldte ‘pænhedens trykke fængsel’. I længere tid sad de handlingslammede, fordi de var bange for at komme til at såre hinanden, hvis de åbent udtrykte deres meninger. Da en anden gruppe beskyldte dem for at være ‘kedelige’, næsten eksploderede de af vrede. Det ‘onde’ som de for enhver pris

13 Baggrundsmaterialet er 15 professionspædagogiske kurser i ‘counseling og teambuilding’ (rådgivning og gruppeproces) med ca. 300 deltagere som blev afholdt for psykologistuderende på Århus Universitet af Søren Willert og af mig på Københavns Universitet. Forudsætninger, data og tolkninger er fyldigt beskrevet i Berthelsen (2000) og Berthelsen (2001).

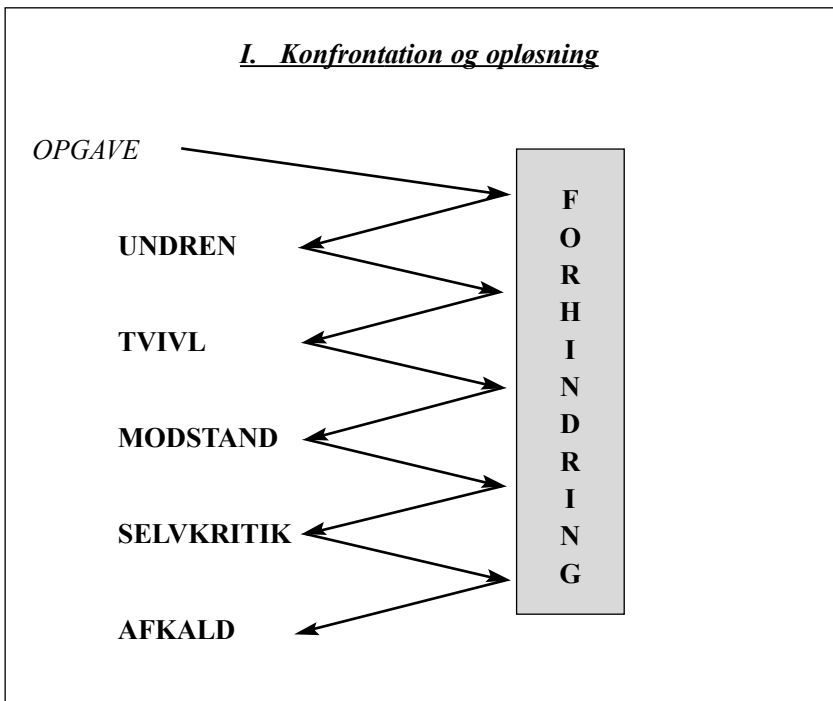
havde undgået var 'aggression'. Det var en befrielse for dem at udtrykke vrede – først rettet mod 'en ydre fjende', men senere også indbyrdes og opleve at deres verden ikke brød sammen, men at de tværtom blev stærkere ved at have brudt deres 'onde cirkel'. Gruppen kom frem til en ny erkendelse som blev deres motto: 'At tage hensyn er at svigte'. Denne erkendelse fik hele måden, gruppens enkeltmedlemmer havde forholdt sig til andre på, taget op til revision med synlige konsekvenser for deres sociale relationer uden for gruppen.

Opgaven

I første fase præsenteres problemet, der kan have karakter af en opgave, man gerne vil – og tror – man kan klare. Opgaven fremstår ved umiddelbar betragtning som praktisk håndterlig og udfordrende. Man har en parathed til at udnytte sin viden og kunnen og møder opgaven med troskyldighed.

Undren

Den næste reaktion er undren. Man bremser op på sin vej mod målet. Nu optræder opgaven som en udfordring, der kræver en anstrengelse. Det er stadig muligt at vælge mellem at fortsætte eller give op – selv om det sidste ikke opleves attraktivt.

Tvivl

Man er stadig aktiv med at prøve nye – men dog kendte – veje. Men det er som at banke hovedet mod en mur. *Tvivlen* begynder at krybe ind. For første gang bliver man usikker på om man kan klare opgaven, om den er forstået rigtigt, om man har de rigtige metoder og værktøj. Opgaven er på en gang dragende og frastødende – ambivalensen fornemmes.

Det er med tvivlen at ændringsprocessen starter. Det er i denne situation man stopper op og begynder at gøre sig overvejelser over situationen og at reflektere over mål og midler. Tvivlen er en trussel mod dualistisk tænkning fordi man ser at ‘enten-eller’ ikke kan løse opgaven.¹⁴ Det er med tvivlen man begynder at være illoyal mod sine autoriteter – tvivlen er som slangen i Paradisets Have.

Modstand

Man begynder at føle sig trængt, afviser et potentielt personligt nederlag og bliver i stedet kritisk over for opgaven og reagerer med *modstand*: en dårlig opgave, uforståelig og urealistisk, urimelig og usympatisk opgavestiller/lærer/leder.¹⁵ Kritikken vendes i et sundt forsvar af egen integritet, men med regressiv adfærd som omkostning. Omgivelserne synes man overreagerer og man mister deres sympati. Hverken en selv eller omgivelserne kan fatte, at det er ‘det onde’, man kæmper for at holde sig fri for.

Til dette punkt er det lykkedes at holde selvbilledet intakt samtidig med at bindingen til dilemmaet er øget. Vejen tilbage er ikke mere mulig. De kendte muligheder var ikke nyttige.

Selvkritik

Man synes nu man står alene, bliver misforstået af andre og er mere åben over for *selvkritik*. Man begynder at tvivle på sig selv. Først på om det man gør er godt nok, senere kan det ramme selvopfattelsen. Man har passeret ‘the point of no return’, er fanget i sit dilemma, der beskæftiger en i stadig større omfang. Man kan ikke slippe det, taler om det til andre, drømmer om det. Dilemmaet, ‘det onde’ besætter hele forestillingsverdenen. Angsten for kaos og opløsning truer og man kan ikke se at ‘det onde’ kan være begyndelsen til ‘det gode’.

Måske kan man ikke frigøre sig og forlade dilemmaet fordi modsætningerne nu er kommet så nær hinanden at konflikten bliver uudholdelig.

14 Lille Peter finder ved sin undersøgelse i ‘De måske egnede’ (Høeg 1993) ud af at skolen er en stor maskine til fjernelse af al tvivl.

15 Berliner og Berthelsen(1989) har beskrevet sådanne modstands-fænomener i voksenundervisning som passiv aggression.

Afkald

Man har nu mistet troen på sine evner og en del selvtillid og er parat til at give afkald på noget af det man følte sig sikker på. Det river ofte meget mere med end den konkrete opgave, fordi det mønster, den er forstået i, bryder sammen når det ikke er muligt at inkorporere undtagelser. Man opgiver at holde orden.

Det er vel denne fase man i andre sammenhænge kalder for *af-læring* af gamle vaner, mønstre og strukturer, der er knyttet til et positivt, rigtigt værdisæt.

Det kan være vemodigt at slippe sin barnetro og sorgfuldt at opgive personlige overbevisninger. Det kan opleves som at miste sin individualitet. Til gengæld kan der opnås en følelse af frihed og ægthed der kan medføre ro og sjælefred så man kan slippe forpligtelsen til at forholde sig kritisk og gardere sig mod det onde ved at kontrollere og distancere sig.

For i kampen for overlevelse mister 'det onde', tabuer, den gode opdragelse og de rigtige meninger magten over en.

Afmagt

Indtil nu har det kun indirekte været muligt at møde 'det onde'. Men når mennesket bevæger sig længere ind i en umulig situation og selvtilliden er ramt, risikerer man at opleve sig afmægtig og parat til helt at give op og slippe alle fornuftige argumenter og handlinger. I den fase kan der ske mærkelige ting med een, man oplever sider, af sig selv, man har fornægtet og som man måske ikke engang anede, man rummede.

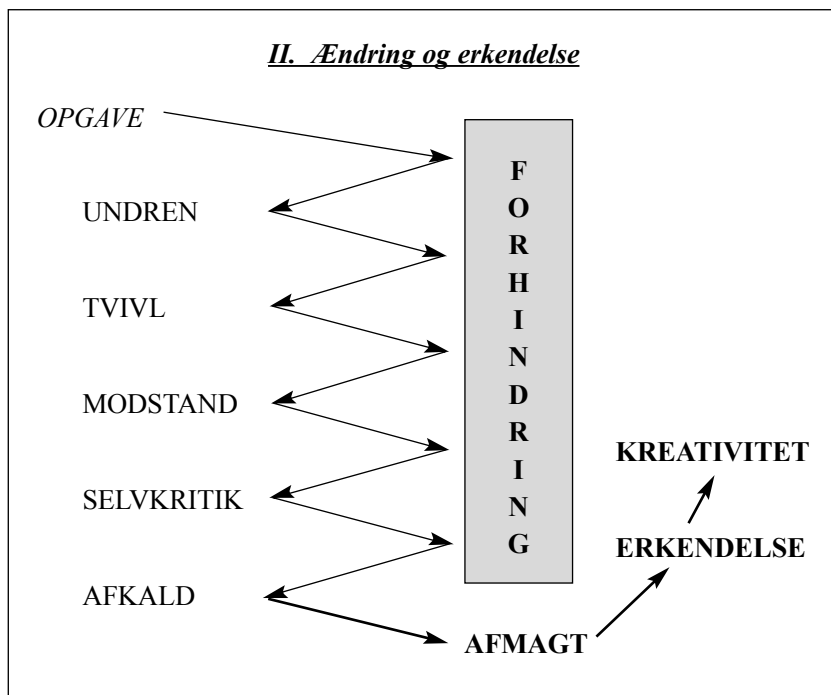
Det at miste kontrollen med sin situation og sig selv kan gennem vor dualistiske opdragelse vække rædsel. Vi er vænnet til orden, struktur og distanceret overblik. Hengivelse opleves som svaghed og det til trods for at de fleste har erfaringer med at de har opnået frigørelse til at tænke, føle og handle efter de har været nødsaget til 'at give slip'

I afmagtssituationens forvirring har man opgivet at styre og lader sig flyde med. Man mærker flow'et og pulsen i et land, hvor grænserne mellem det indre og ydre ikke er så skarpe, og hvor man kan fyldes af det uordentlige uden at kunne sortere og være ansvarlig.

I den afmægtige situation kan opstå mystiske fænomener. Man kan have oplevelsen af at ville i en retning og føle man bevæger sig i en anden. Dermed kan man komme til at beskæftige sig med det, man nødtigt har villet. Og jo mere man søger at forstå det uforståelige, jo mindre forstår man. Forvirringen vokser.

I den afmægtige situation optræder uforklarlige kræfter.

En gruppe berettede således, at de syntes at de ikke var i stand til at holde deres dagsorden og at de syntes at komme længere og længere væk fra deres mål. De begyndte at fantasere om at det var det store, uhyggelige

gruppetyr, som styrede dem og åd deres beslutninger. De var uden at ønske det blevet ført ind i det ukendte.

Måske drejede det sig om det Bion (1961) kalder ‘grundantagelsesgruppen’, hvor ubevidste processer tager overhånd over det rationelle arbejde. Hvor man befinder sig i det fortrængte, ukendte land, hvor det som tidligere er blevet forkastet befinder sig i ubearbejdet form. Angsten for det, som tidligere er blevet stemplet som ‘det onde’, det irrationelle, flertydige eller uhæmmede bevirker at ‘det onde’ ellers kun stikker hovedet frem når kontrollen lejlighedsvis mistes f.eks. i drømme, i krisesituationer og når vi søger fiktionens verden.

Det kan være i afmagtsituationen vi møder vore skjulte ressourcer¹⁶ og måske endda også menneskers mest primitive og kraftfulde overlevelsesmekanismer. Eller udtrykt på en anden måde: Vi befinder os ikke i toppen af Maslows pyramide, men i den brede basis, hvor det ikke drejer sig om selvrealisering men overlevelse. Det er måske samme overlevelsesmekanismer overlevende fra kz-lejre beretter om?¹⁷

16 og ikke blot tabuiserede, fortrængte ideer, men også arketyperiske kulturmønstre (Jung, 1994), skjult ‘kapital’ (Bourdieu, Callewaert 1992), ‘tavs viden’ (Wachhausen 1993), neurologiske ressourcer (Theilgård, 2000) og anden viden og kunnen uden for vor opmærksomhed.

17 Som beskrevet i Siebert (1993): *The Survivor Personality*.

I afmagtssituationen mødes dilemmaet med åben pande og 'det onde' og 'det gode' opleves ikke som modsætninger, men som gensidigt forbundne. Således indser man eksempelvis at man ikke kan blive selvstændig uden at være afhængig, at man ikke kan blive stærk uden at turde være svag, at man ikke kan opbygge uden at ødelægge, og at progression og regression er gensidigt forbundne. Og netop i afmagtsfasen må man regrediere og muligvis komme til at opføre sig naivt og barnligt. Man er *sårbar og modtagelig*.

Kaos

Når kontrol og regler er sagt op kommer spørgsmålene: 'Jamen, hvordan kan det være...?'. 'Hvorfor har jeg ikke ...?' De mange ubesvarede spørgsmål bliver flere og flere og man kan opleve at befinde sig i kaos, som kører med en. Ingen spørgsmål når at blive besvaret før en hoben nye rejser sig og vælter ind over hinanden. Overblikket mistes og tvinger til at give slip.

Men til sin store forundring er man ikke gået til grunde og kan endda synes det som foregår med en er spændende. Den nye verden som man er kommet ind i kan appellere til nysgerrighed og selvopdagelse af egne kreative ressourcer.

Erkendelse

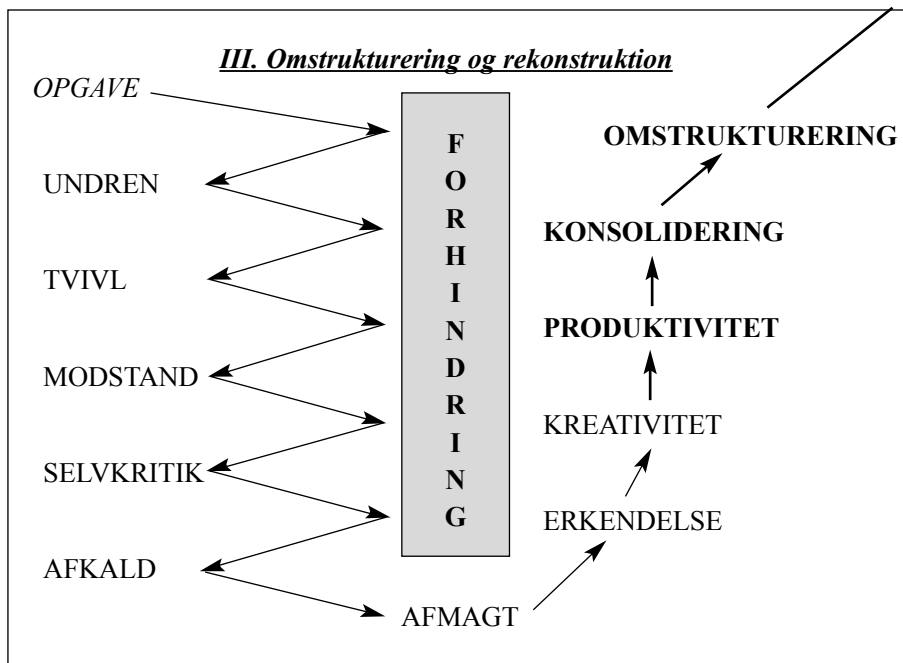
Forløsningsen, erkendelsen opstår ofte pludselig i form af en åbenbaring, der giver sig udtryk i en stærk følelse af at have fat i 'det rigtige', 'det ægte', i 'sandheden', som fejler al tvivl væk. Den tidligere nævnte 'pæne gruppe' fandt frem til deres sandhed som de udtrykte med et motto: 'At skåne er at svigte'. Hensynsfuldheden var det falske tæppe, konflikter og dermed også ærlig kontakt var fejlet ind under. Det opleves som om alle brikker falder på plads: alt er forståeligt og meningsfuldt som i en euforisk rus uden grænser. En lykkefølelse over at opleve sig som hel og afklaret gennemstrømmer en – ikke fordi verden har ændret sig, men fordi man oplever at have fået nøglen til det uforståelige – og dermed også forklaringen på hvorfor man ikke havde kunnet løse sin opgave.

En almindelig følgereaktion af den nye erkendelse er oplevelsen af at have været naiv og ikke kunnet gennemskue opgaven. 'Hvorfor har jeg dog ikke tænkt på det før'. Nu hvor man har 'opdaget tingenes rette sammenhæng', kan man af andre opfattes som kålhøgen, overmodig eller måske naiv.

Kreativitet

Den nye erkendelse presser på for at blive brugt. Ideer myldrer frem og opfindsomheden er stor. Men til forskel fra tidligere nu med følelsen af at kreativiteten er genereret af en selv. Den nye erkendelse og de nye tilgange fører til nye perspektiver som appellerer til udforskning. Synsmåder, som ik-

ke tidligere har været accepterede og derfor enten uinteressante eller ukendte, åbner pludselig for nye opdagelser, hvor den ene river de næste med sig. Nogle oplever en næsten manisk produktivitet. Den kreative fase er i modsætning til det konforme og traditionelle ofte ukritisk, frembrusende, affejdende forbehold ud fra en stærk selvfølelse. Selvtilliden får oprejsning.

Produktivitet

Det nye syn rummer stærk opfordring til at blive udnyttet. Det kan opleves som om den frigjorte energi også giver forøget arbejdsevne. Kreativiteten kan virke inspirerende, men også overvældende. Det er ikke ualmindeligt at man får lyst til at lukke sig inde og søge at udforme nye tanker og ideer. Koncentration og engagement er stort. Seriøst går man i gang med nye værker, forsøger at udforme ideer i planer, søger at udvælge enkelte særligt interessante aspekter og overvejer hvilke perspektiver nye projekter kan tilbyde. Selv om det oftest vil være det sags- og indholdsorienterede man koncentrerer sig om, kan produktiviteten også dreje sig om at planlægge sporskift i arbejds- eller privatlivet.

Konsolidering

De mange ideer kommer før eller siden på prøve. Deres gyldighed må afprøves i forhold til omverdenen og testes for indre konsistens for at kunne

konsolideres. Naive og urealistiske ideer må frasorteres for at den nye tilgang eller forståelses paradigme bliver indre konsistent og sammenhængende, samtidig med at de nye anskuelser afprøves i sociale og handlemæssige sammenhænge.

De nye ideer er sårbare og risikerer at blive kasserede hvis de anvendes i umoden form.

Omstrukturering

Den sidste fase i dilemmaforløbet angår bagudgribende indordning i forhold til omverdenen, som sandsynligvis ikke har ændret sig væsentligt i den periode, hvor man selv har været gennem en personlig ændringsproces.

Omstrukturering af tilgange og verdensbillede er ofte en tidskrævende proces, hvor tidligere opfattelser tages op til revision mens man gradvist bevæger sig til en ny position. Perspektiverne ændres og åbner for nye tilgange og handlemuligheder.

I omstruktureringsprocessen vurderes tidligere anvendte metoder kritisk, nogen gange overkritisk, men efterhånden også rimeligt ud fra de tidligere præmisser. Man bliver i stand til at fatte hvorfor man tidligere var gået ind for de gamle anskuelser og havde været blind for de nye.

Målet kunne på dialektisk vis være at løfte sig over både 'det gamle' og 'det nye' og komme til at rumme en flerhed af forståelser og således bevæge sig fra dualismens enten-eller til holismens både-og.

Omstrukturering kræver at man gennem refleksion søger at frigøre sin tænkning og perspektiv fra sin personlige position, at man så at sige løfter sig og kommer til at rumme både selvforståelse og relation til omverdenen¹⁸. Herved minder erkendelse gennem dilemmasituationer om videnskabelig erkendelse, hvor forskeren i fortolkningen af resultater må forholde sig til egen tilgang og værdigrundlag.

Efter et stykke tid mister dilemmaet sin energi og har udspillet sin rolle. De nye tilgange og forståelser er blevet integrerede og livet fortsætter i nye spor.

Dilemmaet som dynamo

Der er antagelig tale om at læring gennem dilemmasituationer har karakter af varige ændringer af opfattelse og personlighed. Altså at der er tale om en grænseoverskridende personlig udvikling, hvor der ikke er mulighed for tilbagevenden til tidligere opfattelser. Det aktuelle dilemma mister sit ændringspotentiale i og med konsolideringen. Nye dilemmaer som personen enten bringes i eller bringer sig selv i må være ansvarlige for en videreud-

18 Dette svarer i nogen grad til Argyris (1999) double og især triple loop-learning, hvor personen ikke blot forholder sig til sine egne handlinger, men også værdigrundlaget for dem. Det er en forudsætning for videnskabeligt arbejde at forskeren forholder sig til sin personlige tilgang ved fortolkning af resultater.

vikling. Det er ikke sådan at et dilemmaforløb automatisk fører til næste. Men deltagerne i det aktuelle undersøgelsesmateriale angav en større parathed til at søge udfordringer ud fra mindsket angst for at gå ind i dilemma-situationen end før de havde gennemløbet og bearbejdet deres aktuelle dilemmaer.

Dilemmaet kan fungere som dynamo i menneskelige og mellemmenneskelige situationer, hvor der sker uventede eller ubehagelige begivenheder. For mange er der tale om en ufrivillig situation der kan blive indgang til nye erkendelser. Andre bl.a. kunstnere, filosoffer, sportsfolk bringer sig selv i dilemmaer for at opnå forandring og kreativitet. Og andre igen møder dilemmaer i formelle situationer som ved de aktuelle kursus, der har leveret materiale til denne undersøgelse.

Resultatet her var ud over det faglige og metodemæssige et selvrapporteret udbytte som var forskellig fra anden undervisning:

Deltagerne fremhævede udbytte som:

- at turde gå ind i og blive i ukendte situationer
- at udforske en situation indefra
- at kunne tåle at være sårbar
- at kende og acceptere egne angstsymptomer og afværgemekanismer.
- at kunne arbejde uden forklaringer og løsningsmuligheder
- ikke at springe over hvor gærdet var lavest.

Hvis man sammenholder udbytte af denne art med nyere kompetencekrav inden for privat og offentlig virksomhed, synes der at forekomme et vist sammenfald. De nye krav til funktion på arbejdsmarkedet drejer sig typisk om:

- omstillingsparathed i forhold til produktionsformer, organisationskulturer
- fleksibilitet med en høj grad af opgaveaccept
- sociale kompetencer i team- og netværksarbejde.
- høj grad af selvforvaltning og ansvarsfølelse over for helheden
- engagement og grænseprøvning
- bevægelse mellem nye og ukendte kulturer

Hvis antagelsen om at 'det onde' omhandler en del af industrisamfundets fortrængte værdier holder, kan der ved en overgang til et fremtidigt kommunikationssamfund være god grund til at beskæftige sig mere med 'det uacceptable'. Det sker naturligvis gradvist som en glidende proces og gennem den nye generations udvikling af tidssvarende værdisæt, hvor den ældre generations værdier afvikles, hvor liberalismen medvirker til at opløse traditioner (jf. Giddens Embedding), og tavs viden (Polanyi) og skjult kapital (Bourdeu) kommer til overfladen. Men i den kollektivt-individuelle ændringsproces kan det vise sig at dilemmaet er en ganske udmærket ændringsformidler. Netop i det kulturskift, der er i gang, hvor individet tidligere socialiseredes af samfundets institutioner og til i dag hvor individet

må selvopdrage sig ved at søge tilpasning til kulturer og strukturer glider teorier om systematisk vidensformidling i baggrunden til fordel for teorier om individuel, selvstændig videnstilegnelse¹⁹. Fra at være relativt passiv modtager bliver mennesket nødt til at være aktiv, søge udfordringer, være i proces og foretage personlig valg. (Hvilke nye belastninger og modsatrettede krav mennesker vil blive stillet over for er det for tidligt realistisk at forestille sig).

Dilemmaet kan muligvis både blive en nøgle til forståelse af væsentlige personlige ændringer, der må ske når den ældre generation skal fatte og acceptere at arbejde med nye mål og værdier. Og *dilemmahåndtering* kan blive livsbetingelse i den konstante tilstand af ændring som den nye generation må være indstillet på for ikke at blive hægtet af den turbulente og kaotiske samfundsudvikling som for alvor startede i 1968. Unge af i dag må indstille sig på ikke blot at tilpasse sig uoverskuelige ændringer i deres dagligdag, men også selv at møde udfordringer og dilemmaer.

Anvendelsesperspektiv

Muligheden for at løse opgaver i dilemmasituationer opstår fordi censur og kontrol slippes og vi oplever at få adgang til undertrykte og forbudte tanker. 'Det onde' kommer frem i lyset.

Energien, der ofte er af voldsom karakter, kan frigøres fordi den har været bundet til kontrollen og fordi man ser nye muligheder i kraft af det man nu får adgang til. Det åbner for helt nye handlemuligheder når selvbe-grænsningen ikke virker og kan gennemskues. Dualismens tvangsvalg brydes og man får mulighed for at kombinere de tidligere modsætninger.

Derfor er det vigtigt at blive bevidst om at 'det gode' forudsætter at man tør være i 'det onde'. At man tør gå ind i dilemmaer og blive der til der sker noget. Lære dilemmasituationen at kende og tro på man kan komme igennem så man ikke blive hængende undervejs i en selvdestruktiv situation. Det er i sig selv en pædagogisk opgave i forhold til den nye og måske i større grad i forhold til den voksne generation.

Kan forståelse af dilemmasituationens potentiale bidrage til et tidssvarende skift i tænkning og tilgange²⁰ Et paradigmeskift og kulturskift som vi kan ane er på vej og foreløbig tegner sig skematisk²¹ som:

19 Svend Mørch (2001) har bemærket skift i bevægelse 'fra samfund til individ' til 'fra individ til samfund'.

20 Er de store teories tid forbi? Berthelsen (2002) finder tegn hos studerende og psykologer på paradigmeskift.

21 Ikke fordi der er tale om et enten-eller, hvor det gamle forkastes, men snarere en bevægelse mod værdier som er mere hensigtsmæssige i en samfundsform der lægger større ansvar for selvorganisering over på den enkelte.

<i>naturvidenskab og positivisme</i>	<i>kulturvidenskab og konstruktivisme</i>
den objektive sandhed	den subjektive fortælling
delbeskrivelse	mønsterbeskrivelse
struktur	proces
hierarki	netværk
forklaring	mening

Når den gamle verden er i opløsning og den nye verden ikke er dannet åbnes for inspiration og fantasier uden at den tidligere kontrol virker blokerende.

Nogle forestiller sig, at når verden smuldrer, kulturen frisættes og gamle faste værdier udlejres, kan det føre til stakkels forstyrrede børn, narcissistiske og rodløse, der bliver ensomme tilskuere til andres iscenesættelse af sig selv, forført af medier, kapitalisme og kammerater. (Giddens (1998), Ziehe (1993), Zlotnik (1998).

Andre forestiller sig, at den nye generation vil udvikle en særlig robusthed og 'sans for sammenhænge' og vil kunne udnytte de mange muligheder, udvikle selvtillid og have overskud til omsorg og socialt engagement. (Rutter, Jørgensen, Antonowsky).

Begge muligheder er sikkert til stede. Man skal på den ene side ikke male fanden – og det onde – på væggen, men være på vagt. Forskere og formidlere vil have et særligt politisk ansvar for at 'det onde' ikke endnu en gang fortrænges og skubbes uden for vores erkendelsesmuligheder.

'Dilemmaet' er et bud på en nøgle til at forstå og håndtere omstruktureringer og kulturskift.

Det rejser mange spørgsmål, blandt andet:

- Vil den voksne generation, der er opvokset med industrisamfundets dualisme, blive skadet af at bringe sig eller blive bragt i dilemma? Eller er det netop denne generation som kunne løfte sig ud af selvundertrykkende tænkning? Der ligger en beskyttelse af den enkelte i konservatismen. Men det største angreb på selvværdet kan ligge i at måtte give op over for udviklingen.
- Vil for mange dilemmasituationer skabe forvirring og opgivelse hos de unge? Eller er ændring gennem dilemma ikke et problem for den unge generation der har lært at beskytte sin integritet mod det daglige bombardement fra medier, krav fra jævnaldrende og konkurrencen på arbejdsmarkedet?
- Er vi villige til at udvide det offentlige ind over det private eller er 'urørlichedszonen' den enkeltes rettighed?
- Vil dilemmaløsning være med til at svække personlighedsstruktur og kerneselv eller vil det bidrage til udvikling af selvstændige og sociale mennesker?

- Er det en urimelig belastning af individet at nogle dilemmaforløb ikke afsluttes og personen bliver hængende i en fase? Eller vil uafsluttede dilemmaer blive ved med at producere energi?
- Vil vi blive fri fra 'det onde' og fra en opsplitning, vi ikke kan gennemskue, hvem der har interesser i? Og vil vi gennem dilemmaet få mulighed for den erkendelse og samfundsmæssige forståelse, der er forudsætning for ægte demokrati?
- Vil vi gennem dilemma-begrebet støtte nye paradigmer og værdier og bidrage til udviklingen af socialt-autonome mennesker²², som føler ansvar over for andre og samfundet, som fungerer selvstændigt og fleksibelt i dagligdagen og som kan forholde sig kritisk og reflekterende over for undertrykkelse af meninger og kulturer?

Ved at overskride grænsen rykkes grænsen
 – energien vendes mod det nye
 – virkelighedsbilledet er blevet ændret

LITTERATUR

- ARGYRIS, C. (1999): *On Organizational Learning*. Blackwell.
- BATESON, G. (1962): A Note on the Doublebind. *Family Proces* 1963, 2 (1).
- BATESON, G. (1973): The Logical Categories of Learning and Communications. I: *Bateson (1973) : Steps toward a Ecology of Mind*. London, NY Chandler.
- BAUER, M. & OG BORG, K. (1976): *Den skjulte læreplan*. Kbh: Unge Pædagoger.
- BERLINER, P. & BERTHELSEN, J. (1989): Passiv Aggression som voksenpædagogisk problem. *Nordisk Psykologi*.
- BION, W.R. (1961): *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ.
- BION, W. R. (1993): *Erfaringer i grupper*, Reitzel.
- BRÜCKNER, P. (1972): *Kapitalismens Socialpsykologi*. Kbh.: Reitzel.
- BERTHELSEN, J. (2000): *Dilemmaet som lærer. En fænomenologisk beskrivelse og analyse af dilemmasituationen*. Danmarks Pædagogiske Universitet: Ph.d. afhandling.
- BERTHELSEN (2001): *Dilemmaet som lærer – om undervisning med læring gennem dilemmaer*. Kbh.: Samfundslitteratur.
- BERTHELSEN, J. (2001): Kulturens nye ansigter. *Psyke & Logos* temanr.: Transkulturel psykologi, nr. 1.
- BERTHELSEN, J. (2002): Nået til et vadeded. Er de store teoriers tid forbi? *Psykolognyt* nr. 7.
- CALLEWAERT, S. (1992): *Kultur, pædagogik og videnskab. Habitusbegrebet og praktikteorien hos Pierre Bourdieu*. Kbh.: Akademisk forlag.
- CULBERG, J. OG KAPLAN (1993): *Kriser og udvikling*. Kbh: Reitzel.
- DENCIK, L. (1987 og 1991): Opvækst i postmodernismen. I: Schultz Jørgensen ed. *Børn i nye familiemønstre*. Kbh. Reitzel.

²² Begrebet stammer fra Berthelsens (2001) teori om ændringer af personlighedsstruktur i fremtidigt socialt-liberalt samfund.

- ENGESTRÖM, Y. (1986): The Zone and Proximal Development as the Basic Category of Educational Psychology. *The Quarterly Newsletter of the Laboratory of Comparative Human Cognition*, vol 8 (1).
- ENGESTRÖM, Y. (1987): *Learning by expanding*. Helsingki.
- FESTINGER, L. (1957): *A theory of cognitive dissonance*. London.
- FREUD, S. (1966): *Kulturens Byrde*. Kbh.: Reitzel.
- GIDDENS, A. (1997): *Modernitet og selvidentitet*. Kbh.: Reitzel.
- GLEERUP, J. (1995): *Opbrudskultur*. Odense Universitet.
- HØEG, P. (1993): *De måske egnede*. Kbh. Rosinante.
- JUNG, C.G. (1994): *Psykologiske Typer*. Kbh.: Gyldendal.
- JØRGENSEN, P. SCHULTZ (1994): *Kultur og identitet*. Unge Pædagoger, 2, 94.
- KIERKEGAARD, S. (1994): *Enten- Eller*. I: Samlede værker. Kbh.: Gyldendal.
- KLEIN, M. (1973): *Psykoanalyse af børn: Udvalgte skrifter*. Kbh.: Rhodos.
- KUHN, T. (1995): *Videnskabens revolution (om paradigmeskift)*. Kbh: Fremad.
- LEWIN, K. (1947): Frontiers in Group Dynamics, I & II. *Human Relations* Vol. I.
- MILES, M. B. (1959): *Learning to work in groups*. NY: Teacher College Press
- MØRCH, S. (2001): Social identitet og integration hos etniske unge. *Psyke & Logos* temanr.: Transkulturel psykologi, nr. 1.
- PIAGET, J. (1970): *Psykologi og pædagogik*. København: Reitzel.
- POLANYI, M. (1996): *The Tacit Dimension*. NY.
- RIESMANN, D. (1962): *Det ensomme masse menneske*. Kbh. Gyldendal.
- SENNETT, R. (1998): *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. N.Y.: Norton & Co.
- SABROE, K. (1984): *Socialpsykologi. Forståelsesrammer og begreber*. Kbh.: Akademisk.
- SCHEIN, E. (1970): The Mechanisms of Change. I: Bennis et al. (eds): *The Planning of Change*. London: Holt.
- THIELST, P. (1996): *Det onde: et menneskeligt problem*. Kbh. Gyldendal.
- THIELST, P. (2001): *Det onde og latterens lyst: to sider af mennesket, to idehistoriske indføringer*. DET lille FORLAG.
- THEILGAARD, A. (2000): Den negligerede krop. I: *Matrix* 17, 2.
- SIEBERT, A (1993): *The Survivor Personality*. NY: Practical Psychology Press.
- WACHERHAUSEN, B. & S. (1993): Tavs viden og pædagogik. *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*
- WEBER, M. (1972): *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. Fremad.
- ZIEHE, T. (1989): *Ambivalenser og mangfoldighed*. Politisk Revy. København.
- ZIEHE, T. & S. (1983): *Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser*. Kbh.
- ZLOTNIK (1998): De stakkels børn. Kbh.: Nielsens.
- TØNNES HANSEN, J. (1997): Identitet og integritet. *Psykologisk Set* 27,1997.
- ØBERG, J. (2003): Statskendskab og statsondskab. Forelæsning 28.03.03 på Københavns Universitet, se også ØBERG, J. (1996) Conflict Mitigation in Reconstruction and Development – <http://www.gmu.edu/academic/pcs/oberg.htm>.